

միավորել իրանի և Ռուսաստանի ուժերը: Թուրքիայից նվաճված հողերից իմերեթիան և Արևմտյան Վրաստանի մյուս իշխանությունները մտնելու էին ռուսական զերիշխանության տակ, Ախալցխան տրվելու էր Հերակլին, իսկ Թուրքահայաստանը միացվելու էր Արևելյան Հայաստանին: Այսպիսով, ստեղծվելու էր հայկական մի ընդարձակ պետություն³⁶:

Իրանի և Ռուսաստանի մերձեցման և Ռուսաստանին կատարվելիք հողային զիջումների հեռանկարը չափազանց անհանգստացնում էր Ֆրանսիային: Ֆրանսիական կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առնում արգելակելու այդ մերձեցումը: 1785 թվականի գարնանը Սալահան է դալիս ֆրանսիական զործակալ կոմս Ֆերյեր-Սովբեֆը, որը պետք է համոզեր պարսիկներին՝ մերժել Ռուսաստանի առաջարկությունները և վերականգնել իրենց տիրապետությունը Անդրկովկասում: Կոմս Ֆերյեր-Սովբեֆին հրահանգված էր նաև նպաստել իրանա-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը և Թուրքիայի ու իրանի հետ դաշինք կնքել՝ ընդդեմ Ռուսաստանի³⁷:

Գնդապետ Վ. Ս. Տոմարան, որ դուրս էր եկել Պետերբուրգից 1784 թվականի հոկտեմբերի սկզբներին, Թիֆլիսի վրայով նրան է ժամանում 1785 թվականի գարնանը: Նրա հետ միաժամանակ Սալահան էր վերադառնում Ալի-Մուրադ խանի դեսպան Մուհամադ խանը: Սակայն Տոմարան խոյից այն կողմ չգնաց: Այստեղ նա տեղեկություն ստացավ Ալի-Մուրադ խանի մահվան մասին և ստիպված եղավ բռնել վերադարձի ուղին:

Այսպիսով, ձախողվեցին ռուսական իշխանությունների ծրարերը՝ դիվանագիտական բանակցությունների միջոցով դուրացնելու Արևելյան Հայաստանի նվաճումը և այնտեղ ստեղծելու հայկական պետություն:

4. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋՆԵՐԸ

Գեորգիևսկի պայմանագրի կնքումից հետո, երբ Վրաստանն ընդունեց Ռուսաստանի հովանավորությունը, Թուրքիան ավելի է ակտիվացնում իր ջանքերը Կովկասի լեռնական իշխաններին և անդրկովկասյան խաներին հանելու ռուսների դեմ և դրանով կասեցնելու նրանց առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս: Թուրքերը զինում էին լեռնականներին, առատ նվերներով սիրաշահում նրանց և դրդում հարձակումներ կատարել ռուսական սահմանապահ զորքերի ու Վրաստանի վրա: Թուրքական զործակալներն իրենց ուշադրությունն առավելապես կենտրոնացրել էին Ավարիայի Ումմա կամ Օմար խանի վրա, որը Հերակլ թագավորից Վրաստանի վրա չհարձակվելու համար ամեն տարի նշանակալից գումարներ էր ստանում: Բայց այդ ժամանակ Վրաստանը տնտեսական ծանր կացության մեջ լինելով, ի վիճակի չէր Ումմա խանին վճարելու սահմանված գումարը: Դրանից վերջինս խիստ դժգոհ էր և պատրաստ էր բանակցելու Հերակլի թշնամիների հետ: Թուրքական կառավարությունը որոշում է օգտագործել Ումմային և Ախալցխայի Սուլեյման փաշայի միջոցով պարզենք ու դրամ է խոստանում, եթե Ումման իր զորքերն ուղարկի Ախալցխա՝ ռուսների դեմ գործելու համար³⁸:

³⁶ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958, էջ XLII—XLIII:

³⁷ Ա. Բ. Иоаннисян, Россия и арм. освободительное движение..., էջ 130—131:

³⁸ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. №13, ч. IV, էջ 263:

Թուրքերը մտածում էին Վրաստանի վրա հարձակումներ ձեռնարկելու համար օգտագործել Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական մասը՝ Երևանի խանությունը, որն ավելի մոտ է Թիֆլիսին։ Նրանք սովորաբար Վրաստանին հարվածում էին երկու ուղղությամբ՝ Ախալցխայի և Զարո-Բելոկանի։ Այս երկու վայրերում էլ օգտագործում էին լեռնականներին։ Ախալցխայի կողմից կատարվող հարձակումներն այնքան էլ վտանգավոր չէին Վրաստանի համար, որովհետև սահմանները պաշտպանվում էին ոչ միայն վրացական, այլև ռուսական զորքերի կողմից։ Եթե թուրքերը կամ նրանց կողմնակիցները տեր դառնային Արարատյան երկրին, ապա հնարավոր կլինեին Վրաստանին հարվածել նաև հարավից։ Երևանի կորուստը կթուլացներ Հերակլին, ավելի կմեծացներ Թուրքիայի կշիռը Անդրկովկասում, լայն հնարավորություն կընձեռեր նրան տեղական դեպքերին հետևելու և ռուսների առաջխաղացումը դեպի հարավ կանխելու համար։

Հնարավորություն չունենալով ինքն իրականացնելու այս ծրագիրը, սուլթանն աշխատում էր այդ գործի մեջ ներգրավել Երևանի խանության հարևաններին։ Հ. Արղվիթյանը 1785 թվականի փետրվարի 25-ին պրած մի նամակում հայտնում է, որ Ղարաբաղի և հույի խաները Ախալցխայի փաշայի միջոցով սուլթանից նվերներ ու նամակներ են ստացել։ Այդ նամակներով խաներին առաջարկվում է միավորվել և հարձակվել Երևանի վրա։ «Գորութինն պրոյն այս է, թէ դուք միաբան լինիք և ջանայք Երևան սիրել, որ թշնամեաց ձեռին չմնայ և որքան զօրութինն և փող կամէք, տացից ձեզ»³⁹։

Հ. Արղվիթյանը դրում է, որ նման առաջարկություններ արվել են նաև մյուս խաներին։ «Նմանապէս և Ֆաթալի խանին, Թավրիզու, Նախիջևանու, Շամախու, Նուխու, Բաքույի խանիցն և լեզգուցն, Իսմինին. Շամխալին, Աւար խանին և այլոց մէկ ոսկէ սհաթ և բաւական ռուկի, որին երկու հազար, որին աւել-պակաս առաքեալ է խօնդքարն և Ախլցխու փաշայն իւր մարդովն առաքեալ է իւրաքանչիւրոցն։ Զօրութինն այս, որ ընդդիմանան Վրաց և կործանեն և Երևանու տիրեն»⁴⁰։

Անդրկովկասյան խաները մերժում են սուլթանի այս առաջարկությունը։ Նրանցից ոմանք այդ անում են վախենալով ռուսական զորքերից⁴¹, իսկ ոմանք էլ՝ չկամենալով փչացնել իրենց հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ։

Լեռնականների մեծամասնությունը ևս բացասական պատասխան է տալիս թուրքերի առաջարկին, միայն Ավարիայի Ումմա խանն է համաձայնվում։ Ուտտի թուրքերն իրենց ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում են դեպի Վրաստան։ Կազմակերպվող արշավանքի վրա։ Նրանք Հյուսիսային Կովկասում կազմակերպում են իրեն մարգարե հայտարարած Շեյխ Մանսուրի ապստամբությունը ռուսների դեմ, որպեսզի Ումմա խանը կարողանա անարգել արշավել Վրաստանի վրա։ Կապը Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև խզվում է։ Ռուսները ոչ միայն հնարավորություն չեն ունենում Վրաստանին ուղարկելու Հերակլ թագավորի խնդրած 200 փութ վառոդը և լրացուցիչ զորքը, այլև Վրաստանում եղած ռուսական զորքերի հանդերձանքն ու ռոճիկը⁴²։

³⁹ Մատենադարան, ձեռագիր № 4496, էջ 272—273։

⁴⁰ Նույն տեղում։

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴² Տե՛ս Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. II, էջ 86, 137։

1785 թվականի սեպտեմբերի 17-ին Ումմա խանը 20.000 մարդով անցնում է Տորի գետը և շարժվում Թիֆլիսի ուղղությամբ: Թիֆլիսը գրավելու մտադրություն նա չունի, սակայն դիմում է այդ քայլին՝ Հերակլին խաբելու համար, որն իր զորքով և գնդապետ Բուռնաշեի ռուսական երկու գումարտակներով հետևում էր իրեն: Շուտով Ումման իր շարժման ուղղությունը փոխում է և գնում դեպի Բորչալու՝ ճանապարհին ավերելով ու թալանելով համադիպած գյուղերը, սպանելով ու գերելով բնակչությանը:

Բորչալուում խանը բնակչությունից պատանդներ է վերցնում և Դեբեդի ձորով շարժվում դեպի Ախթալայի արծաթի հանքերը: Նա գրավում է Ախթալայի ամրոցը, ավերում գործարանները, քանդում եկեղեցիներ: Այստեղ խանը գերի է վերցնում Ախթալայի հանքերի ու արծաթի գործարանի 800 բանվոր, որոնցից 640-ին սպանել է տալիս⁴³:

Սեպտեմբերի 26-ին Ումմայի զորքերը շարժվում են Լոռվա բերդի վրա, որի բնակչության մեծ մասը գաղթել էր Արարատյան դաշտից⁴⁴, նա կանգ է առնում Օձուն գյուղի մոտ և այնտեղից մի ջոկատ ուղարկում Լոռվա ամրոցի շրջակա գյուղերն ավերելու: Երեք օր հետո նրանք վերադառնում են Օձունից և հարձակվում ամրոցի վրա: Ամրոցի սլաշտպանները համառորեն դիմադրում են: Ումմա խանը իր վիճվորներին կարգադրում է անտառից փայտ բերել, լցնել ամրոցի պարիսպների տակ՝ այնքան որ կարողանան բարձրանալ նրանց վրա և մտնել ամրոցի ներսը⁴⁵, ի վերջո ամրոցը նվաճվում է: Ումմա խանը կարգադրում է ավերել այն: Բնակիչների մի մասը սպանվում է, մյուսները գերեվարվում են: Դրանից հետո խանն իր զորքով մտնում է Թուրքիայի սահմանները և Ախալքալաքի վրայով գնում Ախալցխա:

Ումմա խանի արշավանքի լուրը մեծ իրարանցում է առաջացնում նաև Արարատյան դաշտում: Բնակիչները սարսափահար թողնում են ամեն ինչ, փախչում և ամրանում են երկրի անառիկ վայրերում, իսկ շատերն էլ մտնում են Երևանի բերդը: Չնայած էջմիածնի վանքը շրջապատված էր պարիսպներով և այնտեղ կային պահապան հրացանակիր զինվորներ, բայց Ղուկաս կաթողիկոսը, անսալով Հերակլի և Երևանի Մուհամադ խանի խորհուրդներին, հավատարմ է վանքի թանկարժեք իրերը և գնում Երևան:

Ումմա խանի արշավանքը մի կատարյալ դժբախտություն էր թե՛ Վրաստանի և թե՛ Հայաստանի համար: Լեռնականները մեծ վնասներ հասցրեցին երկրի տնտեսությանը. նրանք ավերեցին ու կողոպտեցին բազմաթիվ գյուղեր, գերի տարան հարյուրավոր բնակիչներ: Արշավանքի վտանգից Արարատյան երկրի բնակիչները երկու անգամ տեղահան եղան՝ երկար ժամանակով փակվելով անառիկ վայրերում: Այդ տեղահանությունները քայքայեցին Երևանի խանութային առանց այդ էլ քայքայված տնտեսությունը:

1786 թ. կեսերին Լոռու ամրոցում հաշտության բանակցություններ են սկսվում վրացիների և լեռնական լեզգիների միջև: Հերակլը պարտավորվում է Ումմա խանին վճարել տարեկան 500 ռուբլի, որպեսզի նա նորից չհարձակվի Վրաստանի վրա: Դրանից հետո խաղաղության դաշինք է կնքվում:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 141:

⁴⁴ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4481, էջ 145բ:

⁴⁵ Տե՛ս «Յիշատակարան պղպային արդեան պատմութեան համար», Եկոննի Հայոց աշխարհի, 1862, էջ 282:

Ումմա խանի հեռանալուց հետո էլ Արարատյան երկրի բնակչությունը հանգստություն չի գտնում: Օգտվելով երկրում ստեղծված իրարանցումից և Մուհամադ խանի թուլությունից, խանության ներսում կենտրոնախույս ուժերը դարձյալ խռովություններ են սկսում, հարձակվում են միմյանց վրա, թալանում գյուղերը: Ահա թե ինչ է գրել Ղուկաս կաթողիկոսը 1786 թ. մայիսի 26-ին Շ. Շահամիրյանին ուղղած իր նամակում.

«Բայց յետ լէղկեացն ահի և նեղութեանց, զորս կրեցաք և ևս ոչ գտանեմք զհանգիստ ի լրբութենէ անօրէն բնակչաց երկրիս: Քանզի առ ի չգոյէ կատարեալ և ահաւոր իշխողի, որ կարիցէ զամենայնս ընդ ձեռամբ նուաճել, իւրաքանչիւր ոք զախորժակս իւր գործէ՝ ընդդէմ միմեանց, վասն որոյ յառնեն ի վերայ միմեանց բազմութեամբ և աւարեն զգիւղորայս, կողոպտեն և մերկացուցանեն զքրիստոնեայս, և զսուրբ Աթոռս պէս-պէս վնասուք վնասեն և զմեզ սրտամաշ առնենս»⁴⁶:

Թուրքերը բացահայտ թե գաղտնի ձևով հրահրում էին Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին շարունակելու իրենց ավերիչ արշավանքները Վրաստանի վրա. նրանց նպատակն էր այդ եղանակով ստիպել Հերակլին հրաժարվելու ռուսական հովանավորությունից: Վրաստանում եղած ռուսական դուրսնալուսները ի վիճակի չէին ապահովելու վրացական սահմանների անվտանգությունը, իսկ 1787 թ. աշնանը նրանք ստիպված են լինում հեռանալ Վրաստանից: Այդ նույն թվականի օգոստոսին սկսվել էր ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմը (1787—1791 թթ.) և ռուսական կառավարությունը նստակահարմար չէր գտնում Անդրկովկասում ունենալ զորային փոքր միավորներ: Ռուսական հրամանատարության կարծիքով այդ գումարտակներն իրական, շոշափելի օգուտ չտալով, ավելի էին բարդացնում Վրաստանի վիճակը: Այդ պատերազմի ժամանակ Անդրկովկասում ռազմաճակատ չբացվեց և օրակարգից հանվեց Հայաստանը գրավելու և հայկական պետություն ստեղծելու ծրագիրը:

* * *

Իրանում կենտրոնական իշխանության համար ծավալված պայքարը XVIII դարի վերջերին ավարտվեց Կաջարների հաղթանակով, որոնք լուրջ քայլերի են դիմում իրենց տիրապետությունը Անդրկովկասի վրա ևս տարածելու ուղղությամբ: Սկզբում այդ արվում էր խաղաղ միջոցներով, բայց երբ դա չօգնեց՝ Կաջարների հարստության հիմնադիր Աղա Մուհամադ շահը 1795 թ. իրականացրեց մի ավերիչ արշավանք, իսկ երկու տարի անց՝ մեկ ուրիշը և կարողացավ վերահաստատել Իրանի գերիշխանությունը Արևելյան Անդրկովկասի մի մասի, այդ թվում նաև Երևանի խանության վրա:

Աղա Մուհամադը (1743—1797 թթ.) Կաջարների նշանավոր առաջնորդներից մեկի՝ Մուհամադ-Հասան խանի որդին էր, որը Նադիր շահի սպանությունից հետո ներգրավվել էր իշխանության համար մղվող պայքարում, բայց 1758 թվականին պարտություն կրելով Քարիմ խանից, սպանվել էր և նրա տիրույթները գրավվել էին հաղթողի կողմից: Քարիմ խանի մահից (1779)՝ հետո Կաջարները Աղա Մուհամադ խանի գլխավորությամբ անցնում են հակահարձակ-

⁴⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 4501, էջ 24բ—25ա:

ման, Վերջինս երկար ժամանակ որպես պատանդ պահվում էր Նադիրի հաջորդ Ադիլ շահի և հետո Քարիմ խանի մոտ: Ադիլ շահի հրամանով վեց տարեկան հասակում նա ներթինացվել էր: Քարիմ խանի մահից հետո Աղա Մուհամադը Շիրավից փախչում է Մազանդարան և իրեն անկախ հայտարարում: Շուտով նա ղրավում է Աստարաբադը, Գիլանը և իր ուժերը կենտրոնացնում Ջենդերի դեմ: 1785 թվականին նա գրավում է Թեհրանը, Ղումը, Քաշանը և Սսլահանը⁴⁷: 90-ական թվականների սկզբին Աղա Մուհամադ խանը նվաճում է Շիրավը, Թավրիզը, իսկ հետո՝ Քիրմանը: 1794 թվականին Աղա Մուհամադ խանը իրեն շահ է հռչակում, որից հետո ևսանդուն դործունեություն է ծավալում Իրանի տիրապետությունը Արևելյան Հայաստանի, Քարթլ-Կախեթի և Ադրբեջանի վրա վերահաստատելու համար:

1795 թվականի մայիսի 7-ին Կովկասյան զորքերի հրամանատար գեներալ Ի. Վ. Գուդովիչը Գեորգիևսկից Եկատերինա II կայսրուհուն հայտնում է, որ Աղա Մուհամադ շահը ծրագրել է երկու ուղղությամբ հարձակում գործել Անդրկովկասի վրա, զրավել խանությունները, իսկ հետո արշավել Վրաստանի վրա⁴⁸: Նա գրում է, որ ինքը մի շարք նախազդուշական միջոցներ է ձեռք առել, խորհուրդ է տվել Հերակլին միավորվել հարևան խաների հետ՝ Աղա Մուհամադին հակահարված տալու համար:

Քննիչով Գուդովիչի այս ղեկուցադիրը, պետական խորհուրդը մայիսի 22-ին հավանություն է տալիս նրա միջոցառումներին և հայտնում, որ ամեն կերպ ուղիղ է աշակցել Հերակլին ու խաներին, միաժամանակ ցուցմունք է տրվում խուսափել ընդհարումներից և աշխատել բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Աղա Մուհամադ շահի հետ:

Պարսից արշավանքի վտանգը հայոց կաթողիկոսին ևս ստիպում է նախազդուշական միջոցների դիմել: Նա եկեղեցական թանկարժեք սպասները ուղարկում է Կարս ու Թիֆլիս՝ ի պահպանություն: Այնուհետև, տեղեկանալով, որ Հերակլ թագավորը պատրաստություններ է տեսնում թշնամուն դիմադրելու համար, կարգադրում է վանքի միջոցներից 100 թուման ուղարկել նրան⁴⁹: Որոշ ժամանակ անց, Հերակլի դեսպի Ղազախ շարժվելու լուրն առնելուց հետո, կաթողիկոսը կարգադրում է զինվորական ծախսերի համար տալ նրան մի պատկառելի դրամազուլու⁵⁰: Այս փաստերը վկայում են այն մեծ հույսերի մասին, որ ուներ հայոց կաթողիկոսը Հերակլի նկատմամբ՝ Աղա Մուհամադ շահի արշավանքի նախօրեին:

Երևանի խանը ևս պատրաստություններ է տեսնում: Հարություն Արարատյանը, որն այն ժամանակ դտնվում էր Երևանում, պատմում է, որ խանը Աղա Մուհամադ շահից պաշտպանվելու համար յոթ տարվա պաշար է հավաքում և Երևանի բերդն է բերում 7000 զինվոր, որոնցից երեք հազարը հայ⁵¹:

Աղա Մուհամադ շահի արշավանքի պատրաստությունների լուրը մեծ խուճապ և ահաբեկում է առաջացնում Անդրկովկասի բնակչության մեջ: 1795

⁴⁷ Տե՛ս „Жизнеописание Ага-Магомет хана Каджара“, СПб., 1835, էջ 2—3.

⁴⁸ Տե՛ս В. И. Левашов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Баку, 1948, էջ 164.

⁴⁹ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4481, էջ 339բ:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 340ա:

⁵¹ Տե՛ս „Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат, близ горы Арарат“, т. II, СПб., 1813, էջ 11.

թվականի կեսերին Երևանից, Ղարաբաղից, Նախիջևանից ու այլ վայրերից քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության մեծ խմբեր սկսում են հեռանալ դեպի Վրաստան։ Գաղթականները, որոնք շարժվում էին գլխավորապես Կուրի հովտով, սպառում են իրենց սննդամթերքը։ Սովը և համաճարակները հնձում էին նրանց շարքերը, իսկ կենդանի մնացածներին տեղակայն ֆեոդալները ստրկացնում էին⁵²։

Աղա Մուհամադ շահը 1795 թվականի հունիսի վերջերին 50000 զորքի գլուխ անցած, անցնում է Արաքսը և ներխուժում Անդրկովկաս։ Նա զորքը բաժանում է երեք մասի, մի մասը իր երեք եղբայրներ Ալիկուլի և Ջաֆարկուլի խաների հրամանատարությամբ ուղարկում է Երևանի վրա, մյուս մասը՝ Մուղանի դաշտը՝ Շամախին և Նուխին նվաճելու համար, իսկ ինքը, հիմնական մասի գլուխն անցած, շարժվում է դեպի Շուշի և կանգ առնում յոթ վերստ հեռավորության վրա։

Խանություններն իրեն հպատակեցնելուց հետո, շահը որոշել էր հարձակվել Վրաստանի վրա, ուստի Հերակլ II-ը նորանոր դիմումներ է անում ռուսական հրամանատարությանը՝ խնդրելով օգնել իրեն։ Բայց այդ օգնությունն ուղանում էր։ Պետք է ասել, որ ռուսական սահմանապահային իշխանությունը՝ հանձին գններալ Ի. Վ. Գուդովիչի, պատշաճ նախաձեռնություն չցուցաբերեց։ Գուդովիչը երկարատև դրադուրություն սկսեց Պետերբուրգի հետ, սպասելով կարգադրությունների։ Վրաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու մասին սեպտեմբերի 4-ի հրամանը Պետերբուրգից Գուդովիչին հասավ հոկտեմբերի 1-ին միայն⁵³։

Վրաստանը մենակ էր մնում ահեղ թշնամու դիմաց և Հերակլը դաշնակիցներ էր որոնում։ Նրան օգնության է շտապում Իմերեթիայի Սոլոմոն թագավորը իր 3000-անոց զորքով։ Հերակլը բանակցությունների մեջ է մտնում Երևանի խանի հետ։ Վերջինս Հերակլից օգնություն ստանալու ակնկալություն ուներ, սակայն Վրաց թագավորն ի վիճակի չէր օգնություն ցույց տալու Երևանի խանին և նա միայն իր ուժերով է մնում Ալիկուլի և Ջաֆարկուլի խաների 20000-անոց զորքի դեմ⁵⁴, որը հուլիսի վերջերին մոտենում է Երևանին⁵⁵։ Մուհամադ խանը տեղահան էր արել Երևան քաղաքի և շրջակայքի բնակչությունը, նրանց հետ փակվել բերդում ու պատրաստվել երկարատև պաշարման։

Երևանի պաշարումը տևում է մեկ ամսից ավելի (35 օր), այդ ընթացքում Արարատյան երկիրը ենթարկվում է մեծ ավերածությունների։ Վարդան Օձնեցին պատմում է. «Իսկ Ալիկուլի խան սարդար, յետ բազում անգամ յորդորելոյ զխանն Երևանայ գալ ի հնազանդութիւն շահին և ընդդիմանալոյ նորա, զայրացեալ յոյժ, պատերազմեցաւ ընդ բերդականացն Երևանայ յաւուրս ինչ և անդէն սփռեալ զզօրս իւր յԱյրարատ գաւառ ասպատակեաց զամենայն երկիրն Գառնոյ առ Հրազդան գետով, քանդեալ աւերեաց զշինուածս տանց և հուր արկեալ այրեաց զամենայն արմտիս երկրիս նոցա, զոր յայնժամ հնձեալ զիգեալ էին»⁵⁶։

⁵² Տե՛ս նույն տեղում։

⁵³ Տե՛ս «Очерки истории СССР, М., 1956, էջ 734—735»։

⁵⁴ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 79բ։

⁵⁵ Տե՛ս «Յիշատակարան ազգային արդեան պատմութեան համար», «Կոռնիկ Հայոց աշխրհին», 1862, № 4, էջ 284։

⁵⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 85ա—85բ։

Պաշարված երևանցիները, այնուամենայնիվ, հույս ունեին, որ Հերակլը օդնության կզա իրենց, Նրանք համառորեն դիմադրում էին և շատ վնասներ պատճառում թշնամուն։ Ստեղծված զժվարությունների մասին Ալիկուլի և Ջաֆարկուլի խաները նամակով հայտնում են շահին։ Նրանք դրում են, որ լուր է տարածվել Հերակլի դալու մասին և Երևանի Մուհամադ խանը շարունակ ձգձգում է շահի պահանջները կատարել։ Պատասխան նամակով շահը կարգադրում է, որ Երևանը պաշարած զորքերը մնան իրենց տեղում և եթե Հերակլը դա, ապա աշխատեն ամրանալ որևէ տեղում, մինչև որ ինքը օգնության կհասնի նրանց⁵⁷։

Աղա Մուհամադ շահը չի կարողանում հաղթահարել Շուշիի պաշտպանների դիմադրությունը, որոնք հաճախ դուրս էին գալիս ամրոցից և հարձակումներ կատարում պարսից զորքերի վրա։ Քիչ նեղություն չէին կրում շահի զորքերը նաև այն 12 հազար հայ ընտանիքներից, որոնք ամրացել էին Շուշին շրջապատող կիրճերի մեջ և շարունակ թիկունքից հարվածում էին պաշարողներին⁵⁸։ 33 օր Շուշին պաշարելուց հետո շահը չի կարողանում գրավել այն և հրաման է արձակում ավերել շրջակայքը։ Երևանի պաշարողներին շահը հայտնում է, որ ինքը մտադիր է ձմեռել Շուշիի մոտ, սակայն մինչ այդ 20 հազար զորքով արշավելու է Վրաստան։ Նա հրամայում է Ջաֆարկուլի խանին՝ Երևանի մոտ թողնել չորս հազար զորք և մնացածով պատրաստվել իր մոտ գալու։ Իսկ եթե Երևանի խանը հնազանդվի և պատանդներ հանձնի, այդ դեպքում թողնել Երևանի պաշարումը⁵⁹։

Երևանի դրությունն այդ ժամանակ չափազանց ծանր էր։ Զրկված արտաքին որևէ օգնությունից, Մուհամադ խանը երկյուղ էր կրում, որ ի վերջո շահը կարող է բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Երևանի վրա և այն ժամանակ ոչ ոք չէր կարող երաշխավորել ոչ միայն քաղաքի բնակչության, այլև բերդում փակված մեծամեծների կյանքի համար։ Ուստի խանը նախամեծար է համարում շահին հպատակություն հայտնելը հետագա անհույս դիմադրությունից⁶⁰։ Հաշտությունը կնքվում է 1795 թվականի օգոստոսի վերջերին։ Մուհամադ խանը պարտավորվում է Աղա Մուհամադ շահին հարկեր վճարել, պահանջի դեպքում զորքով և զենքով օգնել նրան։ Որպես երաշխիք վասալական այս պարտավորությունների կատարման, նա պատանդ է տալիս կնոջը և նորածին որդուն⁶¹։

Երևանը պաշարած Ալիկուլի խանը մեկնում է Գանձակ և միանում շահին։ սկսվում է Աղա Մուհամադ շահի արշավանքը դեպի Վրաստան։ Վրացական զորքերը վճռական ճակատամարտում պարտություն են կրում, և սեպտեմբերի 12-ին ընկնում է Թիֆլիսը։ Քաղաքի բնակիչների մի մասը սրի է քաշվում, իսկ մնացածները տարվում են գերի։ Քաղաքի փողոցները ներկվում են հաղարավոր զոհերի արյունով։

Սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ վրաց մայրաքաղաքի պաշտպանությանը ակտիվորեն մասնակցել են նաև քաղաքի հայ բնակիչները։ Պահպանվել են նրանցից մի քանիսի անունները՝ հրետանու չարեմիեր-մայորը՝

⁵⁷ Տե՛ս „Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся до Грузии“, т. II, вып. II, СПб., 1902, էջ 95։

⁵⁸ Առ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 879։

⁵⁹ Н. Дубровин, История войны..., т. III, СПб., 1886, էջ 34—35։

⁶⁰ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 85ր։

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում։

Գարրիելի, Բրաւիոնի, որոնք հիւրոսարար զուգիւր են կոիվների ընթացքում⁶², Ըստ ավանդության այդ ժամանակ նշանոցների ձեռքով նահատակվել է նաեւ մեծ բանաստեղծ Սայաթ-Նովան:

Յոթ օր քաղաքը թալանելուց, տվերելուց, հրկիւղելուց և բնակչությանը կոտորելուց հետո, շահի զորքերը՝ հարուստ ավարով և հաղարավոր գերիներով ծանրաբեռնված, շարժվում են դեպի Գանձակ, իսկ հետո՝ Մուղանի գաշտ և բանակ դնում այնտեղ:

Հարկ է նշել, որ գերիների մեջ բավականին մեծ թիվ են կաղմել հայերը⁶³:

Աղա Մուհամադ շահի այս արշավանքը մի սոսկալի դժբախտություն էր անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների ու ադրբեջանցիների կյանքում: Առանց այդ էլ ներքին կոիվներից քայքայված բնակչությունը կրեց ավելի ահապոր և կործանիչ մի հարված: Նրանցից տասնյակ հազարավորներ սպանվեցին կամ գերի տարվելով վաճառվեցին հեռավոր երկրներում: Այդ դժբախտություններին հաջորդեցին սովն ու համաճարակները:

Աղա Մուհամադ շահի 1795 թվականի արշավանքը Երևանի խանության համար ունեցավ այն հետեանքը, որ նա դուրս եկավ արևելավրացական թագավորության վասալությունից և կրկին դարձավ պարսից պետության սահմանամերձ կուսակալություններից մեկը:

5. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԽԱՂԱՑՈՒՄԸ

Աղա Մուհամադ շահի արշավանքը խիստ թուլացրել էր Ռուսաստանի հեղինակությունը Անդրկովկասում և պայմաններ ստեղծել Իրանի կենտրոնական իշխանության ամրապնդման համար, ուստի ռուսական կառավարությունը 1795 թվականի հոկտեմբեր ամսից սկսում է շահի դեմ արշավելու պատրաստություն տեսնել:

1795 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Պետական խորհուրդը գեներալ Գուդովիչին կարգադրում է ամեն բան անել Վրաստանը և Ռուսաստանին հավատարիմ խանությունները Աղա Մուհամադ շահի հարձակումներից ազատելու համար: Պետական խորհրդի որոշման մեջ Արարասյան երկրի մասին ասված էր, թե նպատակահարմար չէ այնտեղ զորք ուղարկել, որովհետև Երևանի խանը Վրաստանից կախյալ է եղել և շատ հնարավոր է, որ Անդրկովկասում ռուսական զորքերի հայտնվելուց հետո, Երևանը կամավորապես կենթարկվի վրաց թագավորին: Բացի դրանից, զորքեր չուղարկելով այնտեղ, կարելի էր խուսափել թուրքերի հետ հնարավոր բախումներից⁶⁴:

Սակայն Պետական խորհուրդը սխալվում էր կարծելով, թե երբ ռուսները հայտնվեն Անդրկովկասում, Երևանը նորից կենթարկվի Վրաստանին: Բանն այն է, որ Իրանի կենտրոնական իշխանության տիրապետությունը Երևանի վրա բավական ամրապնդվել էր: Շահը իր մարդկանցից մեկին՝ Թավաթյալի խանին, 400 զինվորներով բերդապահ էր կարգել Երևանում⁶⁵, և դրանով խիստ

⁶² Տե՛ս «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 367:

⁶³ Տե՛ս Վ. Ս. Խալաբադյան, «Բրաւիոնի հայ մատենագրության մեջ» (սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը), Երևան, 1958, էջ 164:

⁶⁴ Տե՛ս Н. Дубровин, История войны..., т. III, էջ 67:

⁶⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 89ր: